

ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ «Я» ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Тетяна Сущинська
Бердянськ

У статті аналізуються підходи до трактування понять образу «Я», самосвідомості, Я-концепції; розкривається специфіка образу «Я» дитини дошкільного віку; визначено провідні напрями дослідження образу «Я» дитини старшого дошкільного віку; представлено основні завдання програми психологічної підтримки формування конструктивного образу «Я» дитини старшого дошкільного віку.

Ключові слова: образ «Я», Я-концепція, самосвідомість, дитина дошкільного віку.

На сучасному етапі дошкільник розглядається як суб'єкт життєдіяльності, здатний до самостійності, який прагне вирізнитися з поміж інших, виявляти власну неповторність, має потребу в самовизначенні, самореалізації, саморозвитку та самозбереженні. Тому інтерес до вивчення самосвідомості дітей дошкільного віку останнім часом значно підвищився.

Науково-психологічний аналіз формування і розвитку образу «Я» представлений в роботах багатьох психологів (Р. Бернс, А. Бодальов, У. Джеймс, Е. Еріксон, А. Маслоу, Р. Мейлі, А. Петровський, К. Роджерс, В. Столін, П. Чамата, Н. Чеснокова та інші). Питання формування образу «Я» на ранніх етапах онтогенезу аналізуються в контексті дослідження особистості, самосвідомості, процесів самопізнання, вироблення емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції в роботах Г. Абрамової, М. Боришевського, О. Запорожця, О. Кононко, В. Котирло, В. Мухіної, М. Лісіної, Н. Непомнящої, Є. Панько, А. Сілвестру, О. Смірної, Г. Урунтаєвої та інших.

Формування образу «Я» людини є однією з актуальних проблем психології особистості. Це пояснюється тим, що уявлення про себе та самооцінка людини багато в чому визначають її життєві позиції, рівень домагань, всю систему оцінок, впливають на формування стилю поведінки та життєдіяльність, значною мірою впливають на те, як буде діяти людина в конкретній ситуації, як інтерпретуватиме дії та вчинки інших, чого очікуватиме від близького та віддаленого майбутнього, на що спрямовуватиме свої зусилля, чи прагнутиме до самовдосконалення. У. Джеймс наголошував, що людина обов'язково має ретельно розглянути різноманітні сторони власного «Я», для того, щоб знайти та розвинути найсильніші. У дитини при несформованості цілісного образу «Я» виникають труднощі у сприйнятті вимог, що висувуються до неї, а також в адекватній оцінці результатів своїх дій. Дитина вчиться оцінювати свої можливості при виконанні певного завдання, виходячи з наявності чи відсутності у неї необхідних вмінь та навичок.

Переживання наявності свого «Я» є результатом тривалого процесу розвитку особистості, який починається вже в ранньому та дошкільному віці. Самосвідомість формується та проявляється перш за все у взаєминах з іншими людьми і безпосередньо впливає на соціалізацію дитини. Як зазначає А. Петровський, при взаємодії з іншими відбувається відокремлення індивіда, його внутрішнє протиставлення власного (думок, почуттів, спогадів) тому, що належить іншому, таким чином стверджується «Я» людини. Для психічно здорової людини характерним є ідентичність, тотожність з самою собою в теперішньому, в минулому та майбутньому, сприйняття свого «Я» в будь-яких ситуаціях як тієї ж самої людини.

Особистість дитина формується в системі соціальних відносин. Але оцінка іншої людини є суб'єктивною, через що не може претендувати на достовірність, тому виникає небезпека спотворення, деформації уявлень дитини про себе. Особливо в молодшому дошкільному віці, коли дитина приймає думку інших щодо себе на віру. Але вже в старшому дошкільному віці поступово виникає здатність критично ставитися до оцінки дорослих, розглядати її ніби крізь фільтр власного досвіду, сформованих настановлень, цінностей, уявлень про себе. Саме в цьому віці, на думку Г. Урунтаєвої, дитина відокремлює себе від оцінки іншого. Старші дошкільники здатні обґрунтовувати свої позитивні характеристики спираючись вже не тільки на оцінку дорослого, а на наявність певних власних якостей (Т. Репіна, Г. Урунтаєва). Гармонійний, певною мірою чіткий образ «Я» може стати захисним механізмом від можливої негативної, некоректної оцінки інших людей.

На сьогодні в психології немає єдиної думки щодо співвідношення термінів «образ Я», «самосвідомість», «Я-концепція». В літературі можна зустріти використання цих понять як

синонімів. В деяких дослідженнях образ «Я» розуміється як компонент Я-концепції, самосвідомості або як її продукт.

Самосвідомість – це надзвичайно важлива, суттєва здатність людини, яка дозволяє виокремити саму себе з оточуючого світу, усвідомити себе та знайти своє місце в світі (О. Смірнова); усвідомлене ставлення людини до своїх індивідуальних та особистісних якостей, переживань та думок (Г. Урунтаєва); розуміння дитиною того, що вона собою являє, які якості має, як ставляться до неї оточуючі (В. Мухіна); усвідомлення дитиною самої себе, своїх вмінь та якостей, відкриття для себе своїх власних переживань, що є основним утворенням дошкільного віку (Д. Ельконін, О. Шаграєва).

Образ у психології та філософії розглядається як суб'єктивна картина світу або його фрагментів, що включає самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і тимчасову послідовність подій. Образ у свідомості людини – це засіб відображення реальності. Він не є статичним, це уявне буття, яке може нескінченно видозмінюватися в свідомості суб'єкта. Образ – це певна людська установка (Ж.-П. Сартр, Ж. Ж. Моро де Тур).

«Я» - це психологічна категорія, яка використовується для позначення індивідуальності, неповторності особистості (Н. Шавровська); те, з чим людина стикається, коли формує свої уявлення про себе та світ (В. Нікітін).

Образ «Я» – це сукупність уявлень людини про себе; результат процесу самосвідомості, форма, в якій самосвідомість відкривається особистості; це система настановлень, спрямованих на самого себе (І. Кон, О. Ядов); суб'єктивне уявлення про себе, бачення самого себе (А. Петровський).

У. Джеймс виокремлює дві сторони самосвідомості: елемент у свідомості, який пізнає сам себе (наше чисте «Я» або Его, суб'єкт), та елемент, який пізнається (емпіричне Его, об'єкт). Емпіричне «Я» є досить мінливим: один той самий матеріал може розглядатися певною людиною як частина її «Я», або лише як належне їй, або як таке, що не має до неї жодного відношення. Уявлення людини про себе, про все те, що вона може назвати своїм (фізичні та душевні якості, одяг, майно, родина, друзі, репутація, досягнення), в широкому розумінні складає особистість людини. При цьому, її можна аналізувати щодо її основних складових (фізичного, соціального, духовного), а також емоцій і вчинків, які вони викликають.

Схожі елементи самосвідомості визначає і О. Смірнова. В її роботах вказується, що самосвідомість людини ґрунтується на двох різних основах – особистісній та предметній. При цьому, особистісна, суб'єктна основа або «Я» (чисте Его за Ж.Піаже) це певний центр, ядро самопізнання, відчуття себе як джерела свідомості, активності, волі, переживань, що надає унікальності, незрівнянності, неоціненності людському Я. Особистісна самосвідомість закладається та домінує в перші півроку життя дитини під час виникнення афективного зв'язку з матір'ю, коли дитина починає відчувати впевненість в собі, свою необхідність для іншого. А предметна, об'єктна основа (емпіричне Его за Ж.Піаже) є периферією самосвідомості та містить все те, про що можна сказати «моє» (особистісні якості, знання, вміння, можливості, предмети, статус), опосередковує ставлення людини до світу, оточуючого середовища, самої себе. Саме на ґрунті цих уявлень закладається самооцінка (як ставлення до своїх якостей) та образ себе (як уявлення про свої здібності, можливості, місце серед інших). Виникнення предметної основи самосвідомості О. Смірнова пов'язує з появою образу свого фізичного Я, коли дитина починає впізнавати себе в дзеркалі.

М. Лісіна, О. Смірнова, Г. Урунтаєва розглядають самосвідомість, образ Я дитини-дошкільника в нерозривному зв'язку з розвитком міжособистісних взаємин дитини з однолітками та дорослими. Л. Галігузовою, О. Смірною, А. Рузькою встановлено зв'язок між проявами у дітей проблемних форм міжособистісних взаємин (агресивність, конфліктність, невпевненість, сором'язливість) та особливостями їх образу «Я». Фіксація на своїх предметних якостях або переважання оціночного, об'єктного ставлення до себе призводить до прагнення захистити своє «Я», внаслідок чого у дитини спостерігається демонстративна або, навпаки, невпевнена, тривожна поведінка.

М. Лісіна висуває іншу думку щодо центрального компоненту самосвідомості. В роботах, присвячених дослідженню самосвідомості дітей 3-7 років, вона використовує поняття «образ самого себе», розглядаючи його як продукт спілкування. За визначенням автора, «образ самого себе» складає сукупність когнітивно-афективної інформації дитини про себе, яка відображує єдність певних структурних, функціональних та емоційних компонентів. Він закладається відразу після народження. Визначальними чинниками

розвитку образу самого себе М. Лісіна вважає, по-перше, індивідуальний досвід дитини, тобто, «досвід неспілкування», який накопичується в процесі самостійної діяльності в системі «дитина — фізичний світ предметів та явищ», по-друге, досвід спілкування, який набувається у взаємодії суб'єктів в системі "дитина — інші люди" та за допомогою соціальної когніції, коли дитина спостерігає за діями інших, але не вступає з ними в безпосередній контакт.

Фундаментом «образу самого себе» М. Лісіна називає «уявлення дитини про себе», характеризуючи його як самопізнання або когнітивну сторону. При цьому, автор розмежовує поняття «уявлення дитини про себе» та «знання про себе», вважаючи останнє найбільш чітким рівнем усвідомленості уявлень про себе. Отже, і «образи самого себе» різняться за рівнями повноти та глибини проникнення в себе, за ступенем усвідомленості та вербалізації певних уявлень. Змістом уявлень дитини про себе є відображення своїх якостей та властивостей, а також того, як ці особливості дозволяють їй діяти, тобто, своїх можливостей, рівня домагань. Адекватне сприйняття своїх можливостей сприяє гармонійній структурі особистості.

Уявлення про себе нерозривно пов'язані зі ставленням дитини до себе, які знаходять відображення в другому компоненті самосвідомості — самооцінці або «переживанні себе». Самооцінка здійснює функцію опрацювання уявлень та думок про себе на рівні афективного процесу. Ця афективна складова «образу самого себе» в онтогенезі випереджає розвиток когнітивної частини. М. Лісіна характеризує самооцінку не кількісно, а якісно (позитивна/негативна, повна/неповна), також розрізняє абсолютну (ставлення до себе поза співставленням себе з іншими людьми) та відносну (ставлення до себе у порівнянні себе з іншими людьми) самооцінки.

Формування образу самого себе відбувається на основі встановлення співвідношення між індивідуальним досвідом дитини і тією інформацією, яку вона накопичує в процесі спілкування.

Образ «Я» має рівневу структуру (І. Кон, О. Ядов). Ґрунтуючись на тому, що настановлення складаються з когнітивного, афективного та поведінкового компонентів, в структурі образу «Я» виокремлюють три аспекти: змістовний, емоційно-ціннісний, операційно-дійовий. На подібну структуру вказує і А. Петровський, визначаючи складові компоненти образу «Я». Пізнавальний компонент — уявлення про свої здібності, зовнішність, фізичну силу, соціальну вагомість, тощо. Емоційний компонент — переживання самоповаги, самолюбства, самоприниження. Оцінно-вольовий — тяжіння до поваги, симпатії, високого статусу або бажання залишитися непомітним, приховати свої недоліки.

А. Петровський засвідчує, що у людини безліч образів «Я», які по черзі домінують у самосвідомості людини: «реальне Я», «ідеальне Я» (якою має бути людина, щоб відповідати очікуванням оточення, це певний орієнтир у самовихованні), «фантастичне Я» (якою хотілося б стати, якщо це було можливим), «бажане Я» (уявлення про те, на що людина виявиться здатною за сприятливих обставин), «очікуване Я» (продукт уяви, образ того, якою, на думку людини, вона є в очах інших), «уявне Я» (те, якою б людина хотіла виглядати, якою вона себе зображує).

В моделі вікового розвитку особистості А. Петровський виокремлює такі етапи формування особистості: переддошкільний (0-3); дошкільний та шкільне дитинство (4-11), отрочество (12-15), юність (16-18). Вчений наголошує, що в кожному віковому періоді людина проходить 3 фази становлення особистості: адаптація, індивідуалізація, інтеграція.

Переддошкільний період в контексті формування образу «Я» цікавий тим, що вже в період адаптації дитина вчиться виокремлювати своє «Я» з оточення, на другій фазі відбувається протиставлення себе іншим, активне використання займенника «моя», чим дитина підкреслює свою індивідуальність; на фазі інтеграції дитина домагається, щоб дорослі зважали на її бажання, намагається певною мірою управляти їх діями, тим самим заявляє про своє «Я», при цьому вчиться керувати своєю поведінкою та рахуватися з оточенням.

У дошкільному віці образ «Я» ускладнюється. Під час адаптації відбувається засвоєння дітьми норм та засобів поведінки. Фаза індивідуалізації характеризується появою у дитини бажання знайти в собі особливості (позитивні чи негативні), які відрізняють її від інших. При цьому дошкільник буде орієнтуватися більшою мірою на оцінку значущого дорослого. Інтеграція знаменується появою узгодженості прагнення дитини заявити про свою

неповторність та готовності дорослих прийняти в дитині те, що забезпечить комфортний перехід до школи.

Уявлення людини про саму себе, про її зовнішній вигляд, психічні властивості, моральні якості, усвідомлення власних бажань та можливостей характеризують змістовний компонент образу «Я». Ця сукупність уявлень про себе значною мірою впливає на емоційні та поведінкові реакції людини. Знання людини про себе не сприймаються нею байдуже, а пробуджують у ній відповідні оцінки та емоції. Емоційно-ціннісний компонент образу «Я» пов'язаний з самооцінкою, що віддзеркалює ступінь розвитку у людини почуття самоповаги, відчуття власної цінності і ставлення до всього, що стосується сфери її «Я». Потенційні поведінкові реакції, тобто конкретні дії, що можуть бути зумовлені уявленням людини про себе та самооцінкою, є змістом операційно-дійового (поведінкового) аспекту.

Перші уявлення людини про себе вчені (Б. Ананьєв, С. Рубінштейн, І. Сеченов, Г. Урунтаєва) пов'язують з періодом, коли дитина починає виокремлювати себе з оточення, виокремлювати своє тіло з оточуючого простору, оволодіває власним тілом, стає суб'єктом різних дій. Тож, найбільш раннім утворенням уявлень дитини про себе, з якого й починається формування образу «Я», є його фізичний компонент. Найбільш пряме й безпосереднє переживання свого «Я», доступне людині, відбувається через тіло. Фізичний досвід м'язових дій і кінестетичне відчуття забезпечують безпосереднє, негайне знання й переживання «Я».

В. Мухіна виокремлює такі лінії розвитку самосвідомості дитини: ідентифікація себе зі своїм іменем та тілом, що дозволяє дитині усвідомлювати відособленість від інших, прагнення до визнання (усвідомлення власної цінності для інших); статеві ідентифікація (усвідомлення себе як хлопчика чи дівчинки), психологічний час особистості (переживання дитиною себе як такою, що змінюється з часом), соціальний простір особистості (ті умови розвитку та побуту, що вводять її в сферу прав та обов'язків, в сферу діяльності та спілкування).

В дошкільному віці важливим фактором формування образу «Я» є спілкування з однолітками, з якими дитина себе порівнює. При цьому, під час взаємооцінки між однолітками розвивається здатність дитини аналізувати результати діяльності інших дітей та бачити себе ніби зі сторони. Саме це є основою, на якій виникає здатність дитини розуміти та оцінювати себе.

Дитина 5 років уже знає, що вона вміє, має деякі уявлення про свої пізнавальні можливості, особистісні якості, зовнішність. В 6-7 років до цього додаються уявлення про фізичні можливості, розширюються знання про особистісні якості та розумові можливості, діти цікавляться деякими психічними процесами, намагаються усвідомити мотиви вчинків, пояснити власну поведінку, починають усвідомлювати свої моральні якості, переживання, емоційний стан.

Одним із важливих показників розвитку самосвідомості, на думку Г. Урунтаєвої, є усвідомлення себе у часі. Старший дошкільник розуміє, що раніше він був маленьким, не таким, як тепер, усвідомлює майбутнє, прагне вирости, піти до школи, опанувати певну професію. Впродовж дошкільного дитинства здійснюються процеси статевої соціалізації та диференціації. Усвідомлення своєї статі, засвоєння та прийняття стереотипів статевої поведінки є одним із важливих елементів образу «Я» дитини.

Часто діти наділяють себе якостями, яких не мають. Це відбувається тому, що дитина може не розуміти значення певного слова, але знає, що такою бути добре; або через те, що в силу вікових особливостей дитина не може повністю усвідомити та оцінити міру вираженості певних якостей (Р. Шакуров).

З самооцінкою тісно пов'язаний рівень домагань, тобто та ступінь труднощів, яку людина ставить перед собою. Високий рівень сформованості образу «Я» характеризується поєднанням диференційованої самооцінки та розрізненням реального та ідеального уявлення про себе при здатності до змістовного самоопису. В старшому дошкільному віці відбувається диференціація таких аспектів самосвідомості як «пізнання себе» та «ставлення до себе». На тлі задоволеності собою виникає бажання змінитися, стати іншим.

П. Чамата, спираючись на ідеї І. Сеченова, А. Галіча, А. Потебні, висуває думку про те, що самосвідомість виникає та розвивається одночасно зі свідомістю. До відчуттів, які викликані зовнішніми предметами, завжди додаються відчуття, які викликані власною активністю організму. Останні є суб'єктивними та відображають стан тіла – це самовідчуття. Перед дитиною постає завдання роз'єднати ці відчуття, тобто усвідомити їх окремо. Це стає

можливим завдяки накопиченню досвіду активності у зовнішньому світі. Самосвідомість виникає мірою оволодіння власним тілом, в процесі перетворення звичних дій в довільні. Спочатку немовлята не здатні відмежовувати себе від довкілля. Але поступово вони усвідомлюють власне тіло і розуміють, що воно існує незалежно від зовнішнього світу та належить лише їм. Цей процес відбувається за допомогою порівняння себе з іншими. Під потоком своїх та чужих емоцій, випадкових та цілеспрямованих дій виникає тілесне «Я». Сенсорні імпульси і моторні рухи є провідними для дітей раннього віку. Тому саме тіло є важливим чинником розвитку самосвідомості. Для дітей дошкільного віку важливим у формуванні образу «Я» стає не стільки образ тіла, скільки компетентність під час виконання нею певних дій. Розвиток уявлення дитини-дошкільника про себе залежить від її уявлення про власну діяльність. Л. Кочкіна в дослідженні, присвяченому вивченню фізичного «Я», зазначає, що в онтогенезі ця складова розвивається поступово та має чутливі періоди: інтрацепція – в ранньому віці; остаточне усвідомлення меж фізичного Я – в дошкільному віці; експресія – в старшому дошкільному віці; самоконтроль – в шкільному віці.

Отже, ми розуміємо образ «Я» як суб'єктивну динамічну сукупність уявлень людини про себе, свою індивідуальність, неповторність; як систему настановлень, спрямованих на самого себе, яка складається з пізнавального емоційного та оцінно-вольового компонентів. Здійснений аналіз проблеми розвитку образу «Я» дитини старшого дошкільного віку дозволяє нам говорити про те, що існує зв'язок між образом «Я» дітей старшого дошкільного віку та здатністю виражати свої переживання в рухах; психологічна підтримка формування образу «Я» дітей старшого дошкільного віку буде ефективною за умови розвитку невербальних експресивних здібностей, які допоможуть дитині адекватно виражати себе, доносити до оточуючих свої думки, почуття, бажання.

Також ми можемо виокремити основні напрями емпіричного дослідження: визначення рівня диференціації та особливостей змісту образу «Я» дітей старшого дошкільного віку, змісту елементарного реального та бажаного «Я» дитини, вивчення системи дитячих характеристик; виявлення здатності дітей надавати характеристику іншим та самій собі, з'ясування особливостей загальної самооцінки та характеру її диференціації, особливостей самоставлення та подання себе в таких категоріях, як подобається/не подобається, поганий/хороший; визначення особливостей емоційно-ціннісного ставлення до себе, дослідження стратегії самоствердження (конструктивна, домінування, самопригнічення), рівня домагань відносно власних досягнень та відносно досягнень однолітків.

Доцільною є розробка програми психологічної підтримки формування конструктивного образу «Я» дитини, яка сприятиме розширенню уявлення про себе, про своє тілесне «Я», про свої якості, вміння, вчинки, соціальні, гендерні ролі, про свої бажання та прагнення.

Література:

1. Лисина М. И. Психология самопознания у дошкольников / М. И. Лисина, А. И. Силвестру. — Кишинев : «Штиинца», 1983. — 111 с.
2. Петровский А. В. Быть личностью / А. В. Петровский. — М. : Педагогика, 1990. — 112 с.
3. Смирнова Е. О. Детская психология: учебник для вузов / Е. О. Смирнова. — 3-е изд., перераб. — СПб. : Питер, 2009. — 304 с.
4. Урунтаева Г. А. Практикум по детской психологии: пособие для студентов педагогических институтов, учащихся педагогических училищ и колледжей, воспитателей детского / Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина, под. ред. Г. А. Урунтаевой – Владос, 1995. — 291 с.

В статье анализируются основные подходы к трактованию понятий образа «Я», самосознания, Я-концепции; раскрывается специфика образа «Я» ребенка старшего дошкольного возраста; определены основные направления исследования «образа Я» ребенка старшего дошкольного возраста; представлены основные задачи программы психологической поддержки формирования конструктивного образа «Я» ребенка старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: образ «Я», Я-концепция, самосознание, ребенок дошкольного возраста.

The approaches to the interpretation of the concepts of the image «I», self-consciousness, the self-concept are analysed at the article; the specific of the image «I» of the preschool age child is disclosed; the main directions of the research of the image «I» of the late preschool age child are defined; the main groups of the self-characteristics of the late preschool age children are presented.

Key words: image, self-concept, self-consciousness, preschool age child.